

Entgins fatgs alpinistics en Surselva

Autor(en): **Caduff, Cristian**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **94 (1981)**

PDF erstellt am: **17.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-234097>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Entgins fatgs alpinistics en Surselva

da Cristian Caduff

«Alpinissem» ei ina noziun che semida ein in semidar. Quei ch'era ier ina extravaganza munta oz nuot auter ch'in fatg normal e gia damaun vegn quei taxau per mentalitad da «tat e tatta» – ual sco auters camps culturals, igl art, la musica ed auter vinavon. Reiver sils cuolms fuva antruras in privilegi dalla signuria e dils scienziats. Ils indigens s'occupavan buca cun tals exerchezis malnizeivels e consideravan per semeglia il Pader Placi à Spescha (1752–1833) sco «il pader curios». Buca ch'els fussien maina serendi viasi tier las pezzas, gliez fuss falliu: catschadurs e pasturs ein savens stai sil spitg d'aultas muntognas, gitg avon ch'ils alpinists. Sulet ch'els han buca fatg ina tala bahaultscha cun lur prestaziuns. Els ei stai cuntents sch'els han purtau a casa in bi camutsch ni sch'els han anflau ina nuorsa ch'era sepiarsa enzanua ellas pitgognas.

Plaunsiu ei igl alpinissem daventaus enzatgei ch'interessava era glied sempl. Oravontut giuvens cun interess geografics, cun iniziativa e spért allert, han entschiet a «far turas» ed ein viandai sils fastitgs dils umens enconuschents d'antruras. Turas ellas muntognas era daventau per in bionton pli sempel, pertgei els loghens impurtonts eran vegnidadas construidas camonas clubistas, aschia ch'ina ascensiun entscheveva la damaun marvegl d'in punct ualti datier dil cuolm anò. Dasperas enconuschevan ins ussa las rutas, possedeve cartas e descripziuns ualti precisas e duront entgins decennis ei igl alpinissem popular directamein staus moda. Sch'ins vulesse saver cu quei ei stau, savessan ins rispunder: ils onns vegn e trenta ed oravontut duront la secunda uiara mundiala, cu era nossa armada ha tschentau gronda peisa sin enconuschientschas alpinisticas. Leu el survetsch militar ein numerus giuvens vegni en contact cun las atgnadadas ellas muntognas, cun la tecnica per dumignar quellas ed han anflau il plascher per quei «sport», sco quei vegneva magari numnau.

L'expressiun «sport» per alpinissem, quella han ils alpinists classics mai acceptau. Per els ei il serender viasi tiels cuolms adina stau bia dapli che moviment corporal, per els ein las muntognas stadas in eveniment pulpiu e reh, leu ein ins vegnius confruntaus cun prighels e problems, denton era cun fatgs interessants dalla natira, cun la geologia e la mineralogia, cun la botanica e cun la zoologia, pia cun crappa, fluras, plontas, selvaschinas e nungetg bia auter. Igl alpinist ha stuiu anflar sia via da gi e da notg, era sche negina senda ha menau el e sche la brentina ha empruau da trumpar, el ei staus necessitaus da secumprovar en mintga situaziun. Quei ha gidau a formar il character e da lezs onns ha ina part dalla generaziun giuvna seprofitau grondamein per daventar ferma e vigurusa.

Aunc mavan biars sils cuolms cun agid d'in guid. Specialmein ils hosps si dalla bassa, cun lur munconza dallas enconuschientschas basignusas, pladevan guides indigens per arrivar segiramein tiels spitgs desiderai. En biars loghens da cura grischuns ein ils guides da muntogna daventai ina instituziun impurtonta e da renum. La Surselva ha da lezs temps giu in considerabel diember da buns guides, a Flem, Mustér, Breil e schizun a Glion.

*

Culs onns suenter la davosa uiara mundiala ei igl alpinissem ius empau da rendiu. Ils giuvens ch'eran sorti dall'armada cun enconuschientschas alpinisticas, quels han – schispert ch'ils cunfins ein suenter 1945 puspei stai aviarts – priu la caschun da veser il mund pli grond, ch'era duront ils onns passai staus serraus ad els. Enstagl d'ascender cuolms han els visitau tiaras jastras. Tonaton, igl jester ha carmalau e sils cuolms muncava quella gruppa. In stausch pli decisiv ha igl alpinissem obteniu cu g'l'auto ei entaus da maniera massiva ella veta dil sempel carstgaun. Suenter 1950 e lu, fetg ferm, ils onns sissonta e siatonta, ei la giuventetgna sepatrunada dil niev vehichel che purtava mintgin senza sforzs corporals d'in liug a l'auter. Ina veritabla malsogna ei sefatga valer. Ils raps danvonz vegnevan duvrai pil plasher da carrar sillas vias e mo ina minoritad ei restada fideivla alla occupaziun bia pli sanadeivla, interessanta ed educativa ch'ils cuolms

Péz Terri, dall'Alp Patnaul anò, giudem amiez igl uclaun Vanescha ch'appartegn alla vischnaunca da Vrin, dessegn da C. Meili, tenor ina fotografia da W. Derichsweiler, 1911.

porschan. E segira! Savens vegn renfatschau als alpinists, lur turas ed interpresas seigien nungetg prigusas, ins stoppi mo leger las gasettas per saver contas unfrendas ils cuolms pretendien duront ina suletta sesiun. Sco sche igl ir cun auto stess dador ils prighels. La pressa gnanc rapporta pli da disgrazias nua ch'ei dat sulettamein blessai, per ch'ins registreschi discletgs sin via, lu sto ei dar morts.

*

Tonaton, ei dat puspei biars giuvens che van viasi tiels cuolms, seigi quei da stad ni d'unviern. Las camonas clubistas dumbran cun mintg'onn daplirs visitaders, denter quels muntan las scolas ed organizaziuns da giuvens ina part buca fetg pintga. Alpinissem para da puspei daventar in schinumnu «hit», enzatgei che pretenda ch'ins seigi ni daventi «persunalitad». Biars ein unfis da sesuttametter al motor da siu töff ni auto e sentan il basegns per moviment ed aria schubra. Il Club Alpin Svizzer «CAS, ni per tudestg SAC) promova igl alpinissem per giuvenils cun sia organizaziun JO, nua giuvens e giuvnas vegnan instrui ella tecnica alpina e silsuenter guidai sin turas grondas e pintgas. Damai ch'ils menaders serecruteschan da gliud versada e raschuneivla, astgan geniturs surschar cun buna cunscienza lur giuvens a quella organizaziun. Aschia ei da quintar e sperar ch'ei crescha suenter ina generaziun nova che anfla sia recreaziun ellas muntognas.

Dasperas observan ins gia dad onns enneu en tgei direcziun igl alpinissem sesviluppa. Sco tuttas caussas stat era gl'alpinissem tuttaviva buca eri e fa ses progress. Schebein il futur dil reiver els cuolms ei in bien ni in mal, gliezh savein nus buca decider; en mintga cass ei igl alpinissem classic d'antruras ton sco morts. Mo aunc in pugn plein veglianders, cun capiala da fleter e caultschas da carpun, sedat aunc alla fuorma veglia e segrettenta dils giuvens cun lur ambiziuns da reiver sin las guilas greppusas «che nus vein sapientivamein schau d'ina vart».

Igl alpinissem da nos gis ei bia pli gagliards. Ei basta buca ad el d'ascender in spitg e da leu mirar viadò ella tiara e da sespruar dad enconuscher tontas e tontas autras muntognas. Quei leu ei mo pli da muntada secundaria. En emprema lingia quenta la tecnica da vegnir meistra ad in problem alpinistic, da surventscher ina preit temeraria, quenta la victoria. Agl alpinist modern stat a disposiziun in entir arsenal d'agids technics, crutschs pil grep e pil glatsch, sugas da nylon enstagl da coven, capellinas, carabiners e vitier vestgadira buna ed adequata. Pli baul

Alp Sura, la veglia camona en Val Platta (Medel) che surveva 1865 als pioniers dils cuolms da Medel per albiert. Dessegn da C. Meili.

valeva ei per ina zanur da stuer duvrar in crutsch per surmuntar ina difficultad, silpli acceptavan ins ina descensiun cun suga. Cun agid dils mieds moderns reivan ils giuvens sur preits che vegnevan pli baul taxadas sco nunaccessiblas. Da tschels temps ein tonaton vegnidas fatgas «ovras» alpinisticas da muntada, denton san ins leger davart quellas sulettamein en periodics specials, ferton che las prestaziuns extraordinarias d'ozilgi vegnan presentadas ella pressa, ual sco las extravaganzas sportivas. Igl alpinist classic ei ungius igl applaus, ozilgi enqueran ils heroxs la publicitad, las lingias marginalas dalla gasetta. In bien alpinist sto haver dumignau ina preit che penda suorra, sto haver surmuntau ina ruta extraordinaria ellas Dolomitas ni schizun esser staus el Himalaya.

Quei ein naturalmein aunc excepziuns, lain denton encorscher nua la tendenza schai. Senza dubi semova gl'alpinissem uffical, sch'ins vul numnar quei aschia, en direcziun dallas ovras extremas e sch'ins vul sededicar a quella spartga, lu drova ei regiuns adattadas leutier, cun preits da granit ni caltschina perpendicularas. El Grischun dat ei entginas cuntradas alpinas che porschan talas relaziuns, sco per semeglia en Bergaglia, la gruppa dil Bernina ni el Rätikon. En Surselva,

sch'ins abstrahescha da diversas excepziuns, lubeschan las formaziuns geologicas neginas preits e precipezis da tala natira. Leu ein las difficultads a fin e sch'enzatgi enquera ils problems gronds, lu eis el sfurzaus da serender en autras parts dallas Alps ni schizun egl jester.

Quei includa secapescha avantatgs. Nua ils extremists mauncan, che dicteschan quei ch'ei ozilgi «alpinissem», leu vala era il turist da meins peisa sco tip en uorden, leu ha mintgin la pusseivladad da seprentar en sia dimensiun sco in tec herox. Forsa ei quei il motiv ch'ins entaupa en nossas regiuns sursilvanas tons alpinists che sesentan cheu da casa, ch'anflan cheu lur recreaziun e la satisfacziun d'haver prestau enzatgei en uorden. Taluisa eis ei il destin da nossas muntognas entuorn il Rein anteriur, dad haver contonschiu il zenit dalla purschida, e da restar quei ch'ellas ein daventadas el decuors da biabein 100 onns.

Las entschattas digl alpinissem sursilvan tonschan aunc empau pli anavos che tier il renomau *Pader Placi à Spescha*, che ha avon e suenter 1800 ascendiu numerus spitgs da nossa patria pli stretga e che porta il num dad esser staus «il» pionier digl alpinissem en Surselva. Segiramein eis el staus quei pionier, senza dubi, denton ha ei dau aunc pli baul umens che han resentiu gia ordavon l'attiraziun dils cuolms, ils quals valevan duront tschients onns sco hostils e malnizeivels. Sper entgins jasters che han visitau nossa vallada en quels onns, eis ei stau la claustra da Mustér ch'ha giu ina influenza en quella direcziun. Siat onns avon *Pader Placi*, pia dils 1745, ei naschius il *pader Maurus Wenzin* che ha rendiu attent ses contemporans sillas bellezias dalla natira, buca mo sin praus, ers ed uauls, mobein era sillas alps e sils spitgs che circumdeschan la vallada. El ei staus in affon dil temps baroc, denton gia resentiu ordavon la romantica ch'ei 100 onns pli tard stada sill'altezia dall'actualitad. Pader Maurus ei buca staus alpinist sco pader Placi, el ei staus in geograf ella cella claustrala, denton ha el descret en fuorma impressiunonta las cuntradas carinas, las idillas, las cascadas e tut il bi che sia vallada veva da mussar.

Da siu contemporan pli renomau ch'ha acquistau merets enorms sil camp dalla scienza e digl alpinissem, il pader Placi à Spescha, stuein nus strusch resdar pli bia, da sia ovra ei vegniu scret plunas ed ins enconuscha oz prest mintga pass ch'el ha fatg. En Surselva ei era suenter sia mort (1833) vegniu ascendiu cuolms. Gie, il «pader curios» ha aviert la via ad in temps fetg interessant, nua il regl da perscrutar las muntognas

Vigeli Pally, der erste Medelserführer.

Guid e catschadur Vigeli Pally da Curaglia. El ei staus guid e menader tier numerusas expeditziuns alpinisticas dentier 1850 e 1877 en Surselva.

Surselvische Führer und Träger.

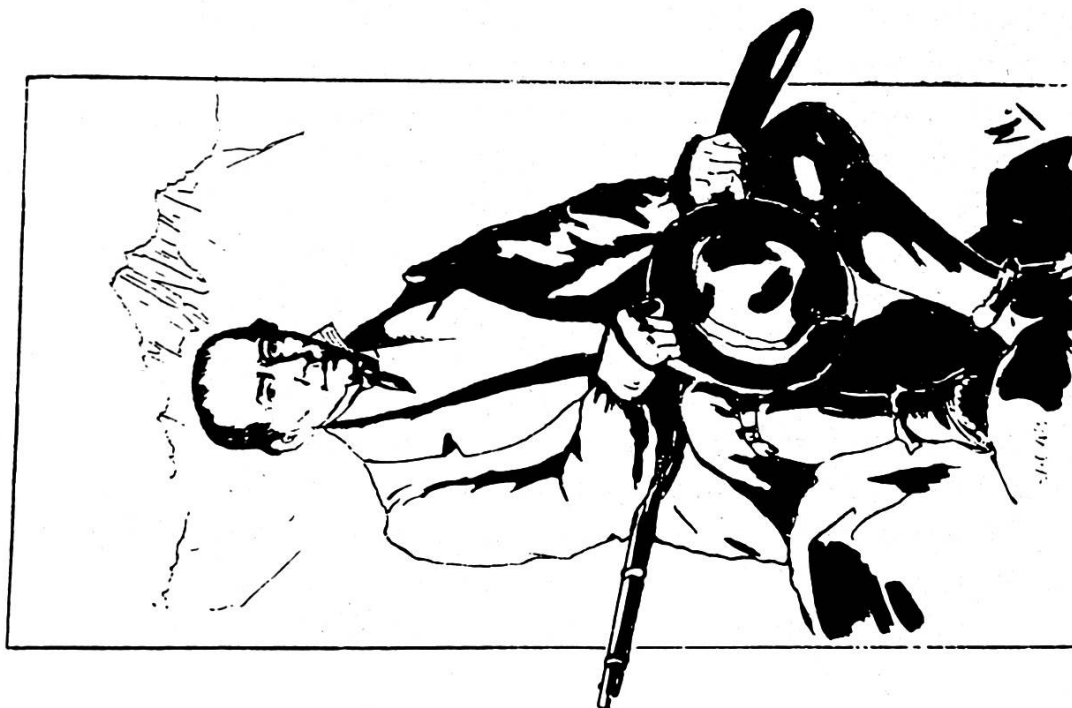
Guids e putraders sursilvans, co tals accompignavan ils alpinists entuorn 1900. Fotografia da W. Derichsweller.

ei carschius ad in crescher. Quei e tschei da quels onns ei enconuschent, bia ei curdau en emblidanza e nus lein far l'emprova da trer entgins fatgs alla glisch, tals ch'ei nudai tscheu e leu en periodics ch'ei svani ed emblidai.

*

Descret la Surselva, sias bellezias naturalas, las muntognas, atgnadads geologicas, la flora e la fauna ed aunc bia auter vitier, quei ha il Tudestg, professor *Gottfried Theobald* (1810–1869), mussau en siu cudisch «Das Bündner Oberland», ch'ei cumpariu igl onn 1861. Theobald era vegnius en Svizra per motivs politics, ed a Cuera ha el entschiet ina activitad extraordinaria, ton ella perscrutaziun sco en publicaziuns, aschia ch'el vala per in dils emprems che han propagau il Grischun ed en special la Surselva. Ha Theobald tractau las muntognas plitost agl ur da sias descripziuns, ei cuort suenter in auter prominent, igl inspectur forestal federal *Johann Coaz* (1822–1918), quel che ha sco emprem contonschiu il spitg dil pli ault cuolm grischun, il Bernina, sefatschentaus culla Surselva. Dils 1863 era il Club Alpin Svizzer vegnius fundaus ed il medem onn ei seconstituida a Cuera la secziun Rätia; per incumbensa da quella secziun ha Coaz cumpilau igl «Itinerarium» sut il num «Das Bündner Oberland» ch'ei cumpariu 1874, pia 13 onns suenter il Theobald. Quei emprem guid clubistic cuntegn in grond diember d'indicaziuns praticas per ascender ils pézs dalla Surselva, dasperas numerusas informaziuns davart atgnadads scientificas.

Successur da Johann Coaz ei staus il Tudestg *Walram Derichsweiler* ch'ei morts 1936 ella vegliadetgna da 64 onns. Derichsweiler ha giu gronds merets pigl alpinissem en Surselva. El ei igl onn 1911 entraus ella secziun Piz Terri dil CAS, suenter ch'el veva gia in onn avon publicau in cudischi cun las turas ella gruppa da Medel. Ensemen cun auters auturs (denter auter igl enconuschent cartograf svizzer prof. dr. h. c. Ed. Imhof, che viva aunc oz) ha el descret numerusas turas en Surselva ch'ei cumparidas 1918 sco «Guid clubist, Grischun II». Oz ei la tiarza ediziun da quei guid en diever e presta vinavon buns survetschs als alpinists. W. Derichsweiler era in fotograf da renum ed ha fatg mellis fotografias en nossa regiun. El haveva testamentau siu entir relasch fotografic ella secziun Piz Terri, la quala ha avon divers onns surdau quei impurtont inventari cultural al Dicziunari Rumantsch Grischun, nua el sesanfla aunc oz. Els annuaris dil CAS ha Derichs-

Gemsjäger Gierri Solèr (1801 - 1859).

Gieri Antoni Solèr da Vrin (1801-1859), ei staus in dils pli prominents alpinists Lumnezians. Ha accumpignau sin turas il renomau P. Placi Spescha e pli tard igl enconuschent geolog Albert Heim. Sedisgrazias durant la catscha a Puzsatsch.

Gemsjäger Gion Giuseppe Casanova.

Colonel Chr. Solèr da Vrin ha recumandau a W. Derichsweiler il catschadur Gion Giusep Casanova per guid. Casanova enconuscheva sia regiun sco ils sacs da caul-tschas.

weiler publicau in grond diember da lavurs ch'uneschan igl aspect alpinistic cun il historic, aschia davart la Val Medel, la Val Sumvitg, la Lumnezia, Val s. Pieder e la Stussavgia. Quellas lavurs enriheschan la litteratura alpina da nosa vallada ed ein illustradas rehomein.

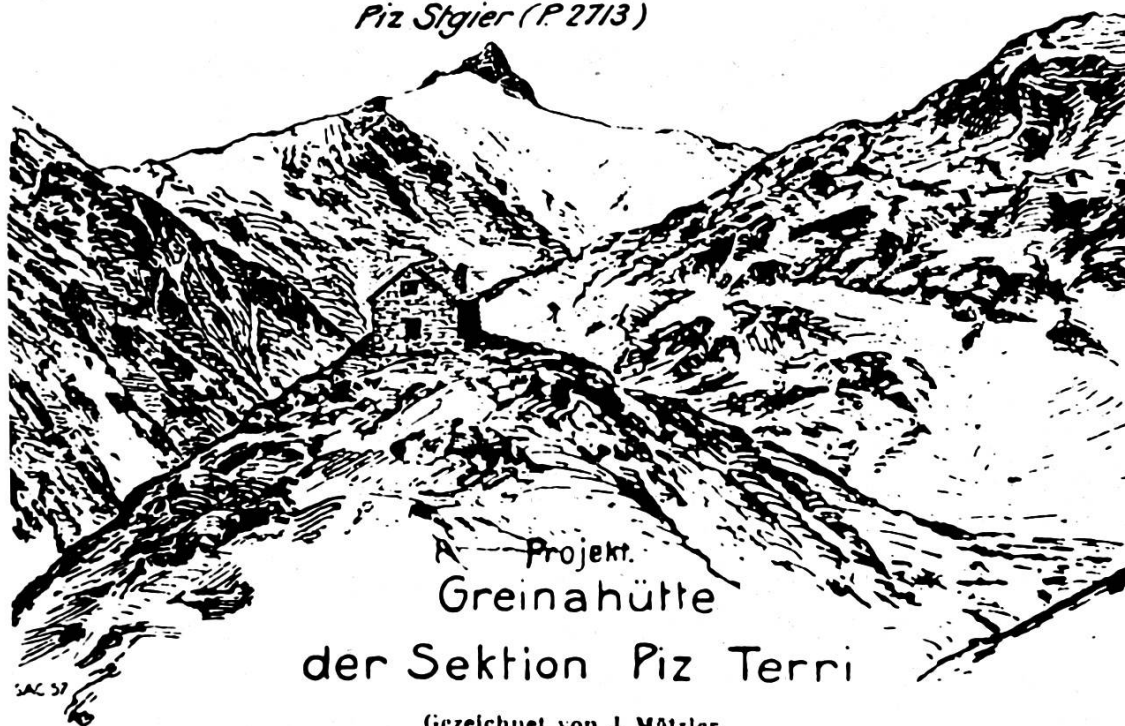
Sper las ovras specificas alpinisticas che servan all'enconuschientscha dalla cuntrada e che meinan il turist viers sias destinaziuns, existan numerusas descripziuns generalas, la gronda part ina specia da rapports da viadis e turas. Ina gronda part da quellas ein cumparidas els annuaris CAS e pli tard el periodic «Las Alps». Ina da quellas seigi numnada per pliras: «La spassegiada da Linthal tiel Rhein posteriur» ch'in cert *Lezrih Dlonra* ha publicau avon biabein 100 onns (davos il num sezuppa Arnold Hirzel). Quella brochura ei interessanta per quei che signur Lezrih ha giu pladiu igl enconuschent *Vigeli Pally* da Curaglia sco guid e ch'ins obtegn in diember d'informaziuns localas che tradeschan per part il secuntener e sentir dil pievel muntagnard.

*

Sche nus essan ual stai tiel Vigeli Pally da Curaglia, stuein nus numnar la lavur «Das Medelsergebirge» che W. Derichsweiler ha publicau 1910. Era leu vegn quei guid e catschadur nungetg interessant remarcaus dueivlamein. Cuort suenter ch'il CAS ei staus fundaus ha el eligiu las muntognas medellinas sco regiun speciala per las excursiuns digl onn 1865. Quei era daventau en connex cul cudisch numnau dil prof. G. Theobald «Das Bündner Oberland». Ellas annalas digl alpinissem svizzer resta igl onn 1865 sco datum memorabel, pertgei ils 14 fenadur han Whymper e sis cumpogns ascendiu per l'emprema gada il Matterhorn sper Zermatt, ina bravura ch'ei vegnida remarcada egl entir mund cun publicitad enorma. El Grischun han ins quella stad dumbrau in entir diember d'empremas ascensiuns: il Piz Roseg en Engiadina, Piz Ela sur Bergugn, la Crast'Agüzza, il Piz Buin, Silvretta- e Signalhorn ed en Surselva il Péz Tumpiv ed il Ringel (che senumna per romontsch Péz Bargias). Quels dus davos ein daventai l'«unfrenda» buca da Sursilvans, mobein da Glarunés, dils signurs Elmer, Sand e Hauser.

Ils 23 da zercladur 1865 han ils dus alpinists engles, Moore e Walker, ensemen cul guid Anderegg, traversau il glatscher da Plattas ed han – denter il Fil Liung ed il Péz Medel – contonschiu in punct ch'els han numnau Pass Camadra, damai ch'ins vesa da leu giuadò ella Val Camadra (Tessin). Ils 21 da fenadur han ils medems, sco ins sa

Piz Stgier (P. 2713)

Projekt.
Greinahütte
der Sektion Piz Terri

Gezeichnet von J. Mätzler.

Onns alla lunga ei la secziun Piz Terri sefatschentada cul project d'ina camona clubista silla Greina. Quella ei sinaquei vegnida scaffida digl architect Carl Gabriel da Vuorz ch'era scolast al tecnicum a Burgdorf.

leger egl «Alpine Journal», contonschiu la Fuorcla sura da Lavaz. Ils 13 d'uost ein A. Neuburger e E. Imhof (il bab dil professor numnau) culs guides Zurfluh da Amsteg e Battesta Monn da Mustér arrivai silla Cima Camadra, quei ella brentina e cartiu ch'els seigien sil Péz Medel. Ils 16 d'uost arriva in prominent alpinist svizzer, il Gottlieb Studer da Bern, e siu cumpogn J. Jocod culs guides Vigeli Pally e Peter Sulzer da Gutannen ed ascendan il Péz Medel, l'emprema ascensiun ufficiala da quei cuolm. Il gi sissu visetan els la Cima Camadra ed anflan leu ils fastitgs dil suranumnai ch'eran i en err.

Suenter quella activitad hectica dils 1865 ha ei dau in pèr onns da ruaus, lu, ils 1873 ei il topograf *L. Held* arrivaus cun siu assistent Engi, per far controllas cartograficas. Held ha engaschau sco guid il Vigeli Pally ed els han fatg la viseta al Péz Starlera, al Péz Cristallina, alla Cima Camadra ed al Péz Uffiern. Cun turnar ein els passai la Fuorcla sura da Lavaz e silsuenter aunc ascendiu il Péz Valdraus ed il Péz Vial.

*

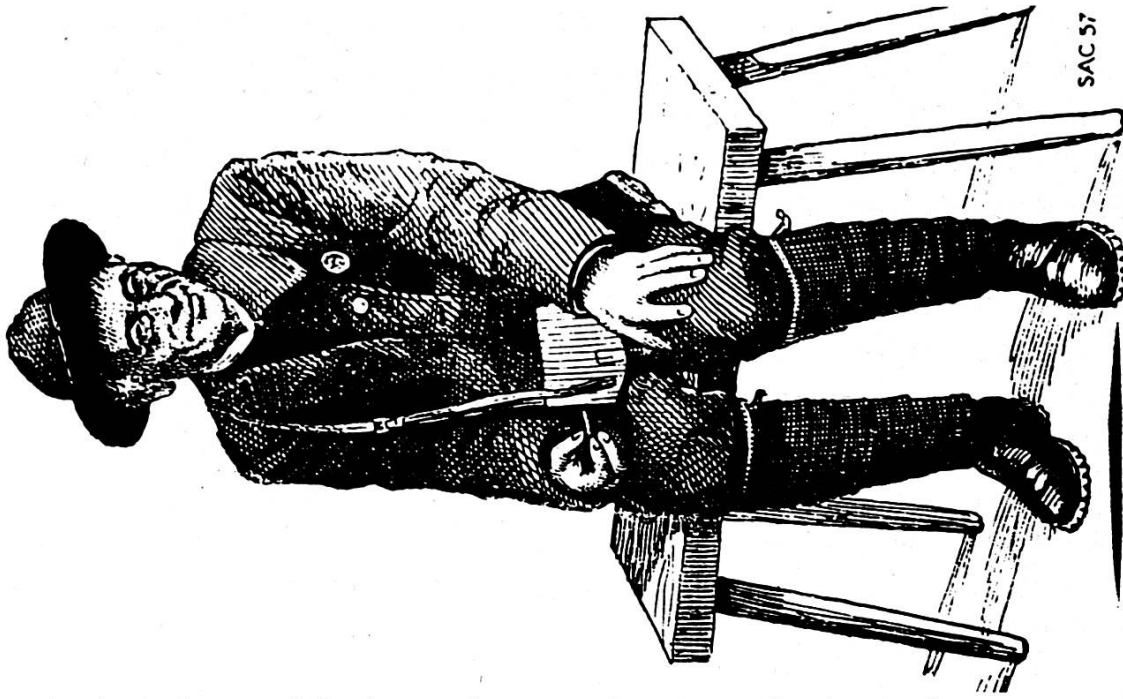
Ils onns 1874 e 75 ha il CAS danovmein eligiù ina regiun sursilvana per sias excursiuns, quellaga ella Val Sumvitg, nua signur

Arpagaus da Sumvitg ha tschentau e disposiziun sia camona el Run. Presents eran igl artist Müller-Wegmann che ha fatg cheu diversas skizzas, ed era il Vigeli Pally. Pally ei la fin 1877 sedisgraziaus cun cavar cristagls, cun combas ruttas eis el serunus ella vischinonza da carstgauns, lu ha el duront dus onns stuiu pertgirar a Curaglia siu letg. Duront quei temps ha el entagliau igl enconuscent relief «Péz Caschleglia» che sesanfla oz ella claustra da Mustér. Pally ei morts en pupira, denton ella regurdientscha dils Medellins eis el oz aunc vivs ed el ha tschentau els cors da siu pievelet in monument. Derichsweiler ha aunc viu la crusch sin santeri da Curaglia e las ruinas da sia casa sper la «punt romana».

*

In'otra gruppa spuretga da cuolms en Surselva ei la Signina. Quella cresta cuorta e temeraria spartga la Lumnezia dalla Stussavgia e sesaulza sco ina cruna loscha ault sur las valladas. El center dalla gruppa stat il Péz Fess (2880 m) che mereta entiramein siu num, pergei el se presenta sco péz ch'ei fendius en duas parts enormas. Quei cuolm da plattiu ei levs ed a medem temps grevs da contonscher. Sil Fess dumiesti, aschia ha in giu pretendiu, savessen ins ir viasi culla vacca da casa, ferton ch'il «nausch» fa tema a biars che miran ad el en fatscha. Sco ina flomma da grep sesaulza il grep siadò dalla profunditad e sestenda viers tschiel. Quei maletg observan ina buca si dalla vallada, sulettamein neu dil «dumiesti».

Quei ha era il signur *Hoffmann-Burckhardt* da Basel experimentau ils 1874 cu el ha vuliu, cun siu guid Jann da Claustra, visitar il «nausch». Gnanc empruau han els, mobein serendi giu ella fessa e vinavon a Signina. Otg onns pli tard ei signur *Reinhardt* da Winterthur arrivaus si cheu, cun siu guid *Toni Brun* da Flem, era els han capitulau avon il maletg dalla flomma da crap. Gitg e liung ha il Fess nausch resistiu a mintga viseta alpinistica. Orda gasettas veglias dil gi eis ei reussiu da reconstruir l'emprema ascensiu. El «Freier Rätier» dils 15 d'uost 1895 legen ins che tschun gis avon seigi *Karl Vischer* da Basel staus – culs guides *W. Wieland* da Dutg e *J. Christoffel* da Riein – sil Fess nausch. El sequent ha ei dau ina pintga discussiun ellas gasettas, pergei la secziun Rätia veva pretendiu ch'ina tura comunabla hagi gia treis onns avon dumignau il Fess; apparentamein settractava ei sulettamein dil «dumiesti» pertgei 1894 era ei vegniu scret ella medema gasetta, il Fess nausch seigi aunc mai vegnius ascendius ed ei seigi nun-

Pader dr. Carl Hager dalla claustra da Mustér. (morts 1919) ha giu gronds merets per igl alpinissem en Surselva, denton era per la historia naturala da quella regiun.

Maior Toni Brun (1829–1915) da Flem ha duront sia veta ascendiu numerusas pezzas grischunas. El ei staus cunfundatur dalla secziun Piz Terri ed ha dau a quella il num.

pusseivel dad inaga contonscher siu spitg. Quei ei lu stau auter, pertgei ils 22 da zercladur ha la secziun Piz Terri arranschau ina tura sil Fess ed a quella caschun han tschentau lur pei silla tschema temeraria ils signurs P. Koch da Flem, J. Lutz da Glion, A. Gliott da Lags e P. Casutt da Falera, els han deponiu leu lur inscripziuns el cudisch. 1909 ha il Fess schizun beneventau ina dama, la *Vera Baumann* (11 onns) da Turitg, culs guides Koch e Schmid da Flem. 1914/15 ha igl enconuschent plevon *R. Lejeune* pastorau las pleivs da Versomi e Tenna. Lejeune era in alpinist da vaglia (siu feagl ei oz politiker el cantun Baseltiara) ed ha priu la caschun da reiver ella regiun dalla Signina. Tut persuls eis ei reussiu ad el da reiver si per la preit verticala dalla vart dalla Stussavgia, ina prestaziun extraordinaria. Aunc auters han experimentau entuorn il Péz Fess, denter quels 1917 il stagner da Glion, *Alois Balestra* ed il guid da Camuns, *Caspar Derungs*.

*

Tschontschan ins dils alpinists sursilvans, lu astgan ins buca emblidar il maior *Toni Brun* da Flem. Ils 19 da fenadur 1915 eis el morts ell'aulta vegliadetgna da 87 onns. Aunc suenter passa 65 onns ei il «vegl dil Ringel», sco el vegneva numnaus, aunc en regurdientscha tier quels da Flem. Tgi che passa oz el bi e modern hotel Bellevue, plidavon ina casa Capol, co l'arma sur igl esch fa endamen, quel duei saver ch'el entra ella casa nua Toni Brun ha gitg fatg igl ustier. Ch'el ei buca emblidaus ei forsa era d'attribuir al fatg ch'el ha a siu temps priu la breigia da scriver si quei ch'el ha interpriu. Suenter sia mort han las feglias da Toni Brun surschau da W. Derichsweiler sias notizias ch'eran aschi interessantas, che lez ha publicau quellas en ina brochura. Cul tetel «Bündner Bergluft – Memoiren des alten Toni Brun, Bergführer von Flims» ei 1917 il cudischet cumparius che dat perdetga d'ina persunalitad extraordinaria, d'in um iniziativ e vescal ch'era chignaus els cuolms da sia patria. Tochen ell'aulta vegliadetgna eis el serendius si ellas altezias sur Flem ni era pli lunsch e cun predilecziun sil Péz Bargias (Ringel).

Naschius ils 1829 aunc dil temps che pader Placi viveva ei Toni Brun aunc staus in feagl dil «temps vegl», sco ins manegia ozilgi, da quei temps ch'ei deva aunc umeneris spir forza e possa. Da buob ha el pertgirau cauras e vaccas e lu, suenter las scolas dil vitg, eis el ius giu Cuera per daventar commerciant. Ei sto denton esser ch'in regl da viandar regeva en el, partgei in gi eis el semess sin viadi ed ei ius a pei sur las

Sper la punt Russein denter Sumvitg e Mustér regorda ina tabla a treis meriteivels pioniers digl alpinissem sursilvan: ad Alfred Escher von der Linth (era maridaus cun ina Latour da Breil), a pader Placi Spescha ed al Gottfried Theobald.

Alps, tochen Milaun e Genua, per gudignar ils raps cun vender piziultas. Lu, dils 1849, ha el schau encrescher per ses cuolms, eis el turnaus a Flem e leu fatg il pur e vitturin. Cheu ha el era fatg sia carriera militar, nua el ei s'avanzaus tochen tiel rang da maior. 1857 ha el fundau in tenercasa e surpriu il Bellevue. Quei ha cuzzau tochen 1885, lu ha el vendiu quel e salvau sulettamein la stizun ed il puresser. Denteren ha maior Brun cuschentau siu desideri dad ir viasi tiels cuolms e cu ils alpinists sursilvans han 1898 fundau ina secziun dil CAS, eis ei stau «il vegl dil Ringel» che ha proponiu il num «secziun Piz Terri». Ins astga buca emblidar, quei eran aunc onns ch'igl ir sils cuolms era enzatgei nunusitau ed extraordinari e sch'enzatgi fageva quei ella fuorma dil Toni Brun, valeva quei per ina bravura.

Toni Brun ha interpriu nundumbrevilas turas ed ei savens vegnius engaschus sco guid da muntogna ch'enconuscheva biars cuolms. Buca mo la Surselva ei stada sia regiun, era l'Engiadina ha giu ina atti-

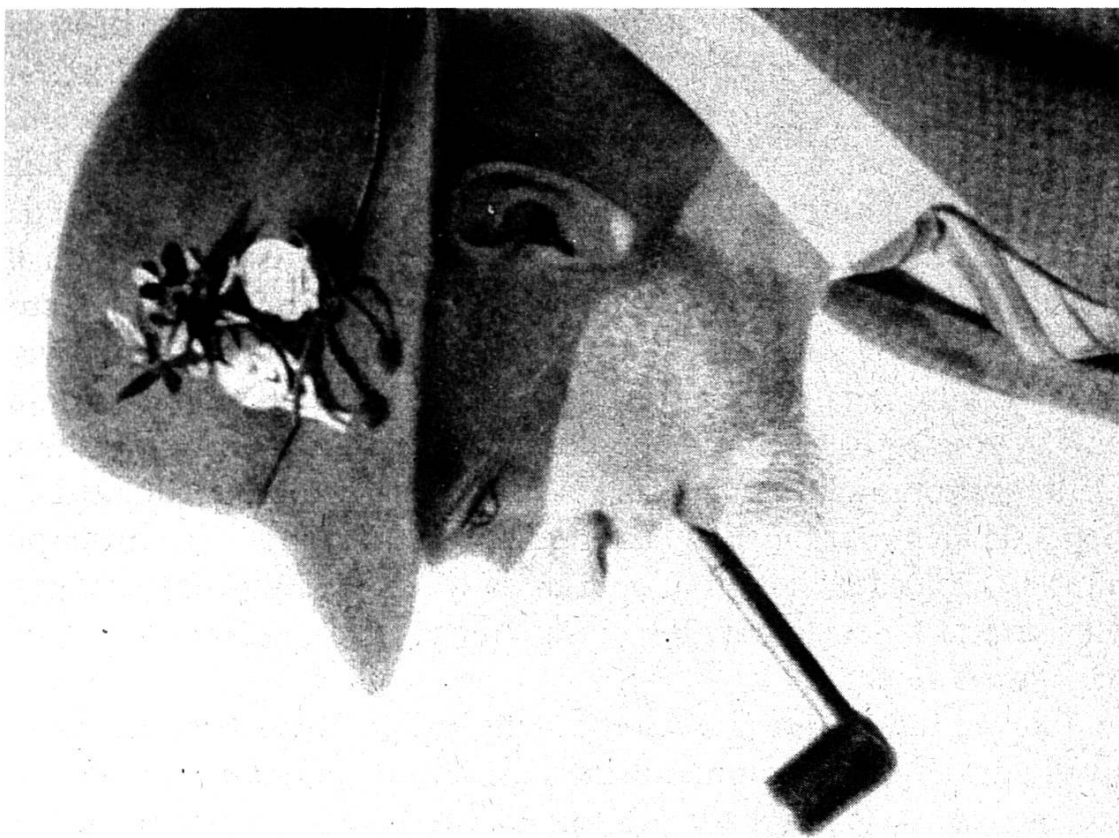
raziun. Savens eis el ius suls e sulets. 1885 eis el staus tut persuls sil Pèz Ault en Lumnezia, lu sil Beverin e sil Tumpiv. Biaras gadas ha el ascendiù il Terri e cun varga 70 onns il Piz Ela sur Bergugn, il Tgiern da Tinzun, il Kesch ed igl Uertsch, en Engiadina il Piz Güglia, il Linard ed il Morteratsch. E lu valeva il Vorab per in liug tut special pil Toni Brun e sch'el havess saviu tgei che daventa in gi cun siu cuolm, tgisà tgei ch'el havess getg?

Cun 83 onns eis el per la davosa gada staus sin siu Vorab.

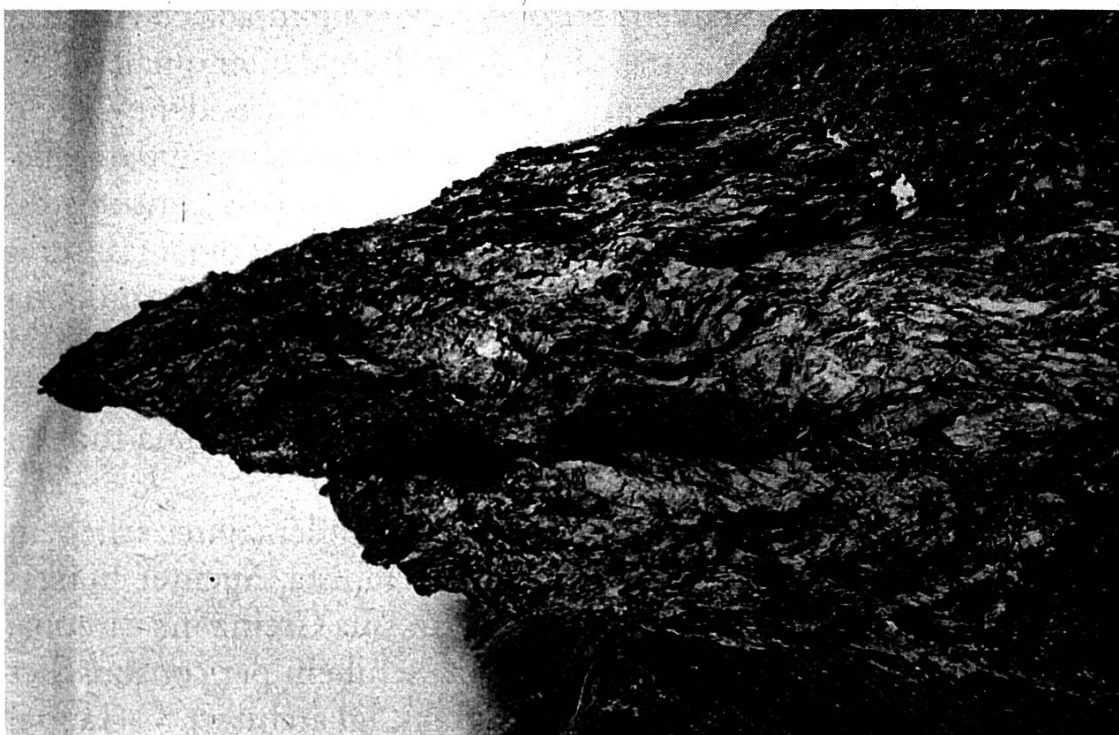
*

Tgei san ins interpreter ozilgi senza organisaziuns? Pauc, gnanc ir a spass per nossas muntognas entuorn. Tgi che vul sefatschentar pli intensivamein cun alpinissem, quel fa diever d'ina organisaziun dètg gronda, ina che cumpeglia cun sias secziuns l'entira tiara: il Club Alpin Svizzer. Quel ei vegnius fundaus 1863 ed ei carschius ad in crescer, siu pensum ei da segidar culs alpinists enten ch'ins baghegia e mantegn camonas clubistas dapertut nua talas ein giavischeivlas ed indicadas, d'organisar turas communablas, d'edir cudischs e periodics che sefatschentan cun damondas alpinisticas, dad instruir e guidar glied giuvna, denton era da segirar ils commembers enviars discletgs. Commembers gaudan en divers graus avantatgs ed insumma: ins sesanfla denter glied che ha medems interess ed ina mentalitad parentada.

L'emprema secziun grischuna ei stada la Rätia a Cuera e tgi che ha vuliu far part dil CAS ei staus necessitau da serender ella capitala e leu fan part da radunonzas e sesidas. Quei era nuota diltut sempel, pertgei viasfier deva ei neginas ed aunc meins automobils. Schizun cu la secziun sursilvana, la Piz Terri, ei vegnida fundada ils 1898, han ins stuii spitgar aunc tschun onns tochen il tren ei arrivaus tochen Glion. Per serender ellas muntognas duvrava ei secapescha negina viafier, mobein cumpignia adequata e perquei ein ins gia d'in temps enneu sefatschentaus cul patratg da formar in'atgna secziun. Che ustiers e hoteliers ein stai participai fermamein a quella iniziativa ei buca da far curvien, els han lu ed el sequent profitau pulitamein da quella activitad che ha purtau traffic ella vallada e – caschunau seit e fom. La gruppa d'iniziants ei seformada entuorn igl ustier dalla Rheinkrone, *Tumasch Castelberg* (era da Castrisch), e cun dumandar envi ed enneu eis ei semanifestau ch'ins giavischava veramein in club alpin. Cun T. Castelberg ei il *dr. J. Jörger* da Val semess en retscha e lu han era il fores-

Walram Derichsweiler, in inschignier tudestg e grond amitg dalla Surselva, ei mortg 1936.

Il «Fess nausch», la part exponida dil Pez Fess, fotografau dil «Fess dumiesti anò. Emprema ascensiu 1895.

tier Eblin da Glion, il plevon Bonorand da Vuorz, il capitani Brun da Flem, il hotelier Caplazi dalla Val Sumvitg ed igl inspectur forestal Enderlin da Cuera funcziunau el comite d'iniziativa. Co emprems commembers ein stai presents alla radunonza da fundaziun dils 23 da schaner 1898 el hotel Lucmagn – sper ils numnai – il gerber Caduff da Glion, igl urè Cavegn ed il commerciant Depuoz, omisus da Glion, il construder da punts Coray da Trin, Casutt da Falera, il postenent Gadmer ed il roder Etter da Glion, il guid da muntogna Gliott da Lags, guid da muntogna Koch e forestier Schmid da Flem, scolast Schmid da Val, hotelier Stiefenhofer, corder Lutz, ed ustier Vincenz da Glion. Denter ils commembers ch'eran gia s'annunziati legin nus il dr. med. R. Bener da Flem, sur Berther da Surrein, dr. jur. Calonder da Cuera (pli tard cusseglier federal), dr. Condrau da Mustér, administratur Gisep dil convict a Cuera (era staus scolast a Glion), cuss. naz. Steinhauser da Sagogn ed auters.

Cun la fundaziun ei buca stau fatg tut. Gia beinspert ha ei dau rivalitads denter ils commembers da suprastonza e pliras gadas ei la secziun stada sil precint d'ir culs peis ensi ni da vegnir incorporada ella secziun Rätia da Cuera. Ad entgins tgaus raschuneivels eis ei denton adina reussiu da calmar las undas e dad anflar il fil per carrotschar vinavon. La situaziun da quella secziun ei pér migliurada cu entginas persunalitads da peisa ein semessas a disposiziun, denter quellas il W. Derichsweiler – ch'ei duront entgins onns era staus president – e lu il pader dr. Karl Hager dalla claustra da Mustér, in scienziou da vaglia.

La secziun ei prest semessa vidlunder d'exequir ils pensums dil club. Per entscheiver ei buca vegniu fatg bia auter che d'organisar turas comunablas, lu ein ins sestratgs vid il project da scaffir in panorama dil Mundaun, malgrad ch'in tal existeva gia dil temps da Theobald enneu (dessignaus dad in Caderas da Glion), lu suandavan ins detschertamein l'idea da construir sil spitg dil Mundaun ina tuor da lenn, per che la vesta daventi aunc pli vasta...

Pér suenter l'emprema uiara han ins fatg ponderaziuns, schebein ins vegli buca baghegiar in'atgna camona clubista. Suenter liungas tractativas ei la decisiun curdada: nus scaffin silla Greina ina camona. W. Derichsweiler ha anflau il liug adattau, schibein per contonscher da tuttas varts enneu e lu era segir da lavinas. Igl architect K. Gabriel (da Vuorz) ha fatg ils plans e lu ei il baghetg vegnius erigius, ina camona massiva da crap, cun cuschina, plaz per tschaveras e 30 dor-

La grappa dil Signina, dalla Mutta da Prez anò. Amiez il Pez Fess, seniester Pez Signina e Günerhorn.

mitoris. Ils 30 d'uoost 1925 ei il baghetg vegnius inauguraus. Decennis alla lingua ha la camona da Terri surviu als turists che vegnevan neuasi tier la Greina e per quels che vevan l'intenziun d'ascender las muntognas vischinontas. Cul temps ein era ses disavantatgs vegni alla glisch: il baghetg era memia pigns per la frequenza che carscheva adina vianon. Vitier vegneva ch'il provediment cun aua era munglus, ins stueva ir memia lunsch per anflar aua da cuschinar. Taluisa ein ins seresolvius ils 1972 d'engrondir la camona; las lavurs ein spertamein s'avanzadas, aschia ch'igl edifeci ei vegnius inauguraus ils 26 d'uoost 1973. A medem temps ei aunc in'otra lavur vegnida prestada. Dils 1946 ha la secziun Piz Terri surpriu en Val Maighels ina camona militara che ha biars onns fatg buns survetschs a turists che vulevan far turas ella regiun da Maighels. Era quella camona ha culs temps buca pli bastau allas pretensiuns. Ella ei vegnida engrondida e migliurada, aschi ch'ils alpinists anflan ussa cheu in emperneivel albiert.

Ina tiarza camona han ils «Terrianers» giu baghegiu 1936/37 si Nagens sur Flem. Quella era oravontut destinada per turists cun skis che vulevan ascender il Vorab. Interess special vi da la camona aveva il liug da cura Flem. Denton ein en siu contuorn vegni construi lifts da skis, in fractic fetg grond ei sefatgs veser, aschia che la finamira oriunda per ina camona clubista era strusch pli avonmaun. La secziun ha vendiu igl edifeci, ch'era a siu temps vegnius planisau ed exequiis da Risch Coray, g'enconuschent construi da punts.

1918 ei cumpariu il guid clubistic ch'oravontut W. Derichsweiler ha giu cumpilau, tochen oz ei quel duasgadas vegnius revedius, adina da commembers dil club. Ina instituziun impurtonta ei l'organisaziun da salvament ch'ei tier la secziun Piz Terri arrivada ad in post prominent. Ell'entira vallada dat ei savens disgrazias ed igl ei necessari ch'in agid spert e vigurus seigi garantius. Divers magasins cun material sanitar lubeschan ch'in disgraziu anfla spertamein sustegn.

Onns all liunga ei il CAS staus ina organisaziun dils umens, las damas eran organisadas separadamein. Pér dacuort han ins concludiu ina fusiun dils dus clubs, aschia che um e dunna, frar e sora e spus e spusa san comunablamein far lur turas alpinas.

*

In quita strocla adina pli fetg ils alpinists: la tecnica moderna penetrescha cun tempo accellerau ellas regiuns muntagnardas e devastescha entiras valladas. Quei ein donns irreparabels, pils quals genera-

ziuns vegnentas vegnan forsa ad haver pauc grau. Cu ins ha innundau las pli bialas valladas lateralas per producir energia electrica, han aunc biars giu capientscha, mender eis ei vegniu cu ins ha construuiu lifts e pendicularas tochen ellas pli aultas altezias e aschia privau ellas da lur ambient ruasseivel e recreativ. Oz disturban helicopters il ruauss alpin cun lur transports ed excursiuns cun glied beinstonta. Hotels ed ustrias vegnan aviarts en loghens isolai e carmalan neutier glied che ha strusch senn per bellezias dalla natira e per turas alpinas. Las sendas daventan vias e las vias vegnan asphaltadas – strusch pli loghens ch’ins entaupa cun garanzia negin automobil. Ina consolaziun paran ils giuvens dad esser che snegan en lur plipart quella destrucziun permanente. En contas demonstraziuns opponeschon els alla construcziun d’aunc pliras ovras electricas, al betonar ils davos encardens ed il disfar entiras regiuns cun augmentar il traffic motorisau! Els giavischan in mund intact, ruasseivel e nua ch’ins sa aunc haver plascher da viver.